

УДК 316.7

ЮЛІЯ СОРОКА,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків

Мова ворожнечі в перспективі соціології культури

Анотація

Мова ворожнечі актуалізується в умовах активних соціальних протистоянь та здатна поширюватися поза межами безпосередніх зіткнень сторін конфлікту й перешкоджати таким чином соціальній взаємодії між групами та категоріями в суспільстві. У статті подано опис контекстів актуалізації мови ворожнечі в сучасній Україні та аналіз літератури із соціальних наук, що досліджують мову ворожнечі, а також продемонстровано роль юридичного дискурсу в цьому тематичному полі. Акцентовано необхідність концептуалізації як самої мови ворожнечі, так і засобів запобігання зазначеному явищу. Викладено концепцію мови ворожнечі в рамках соціології культури та тематичного поля зв'язку між культурою та владою. Методологічну базу зазначених концептуалізацій становлять: соціокультурний підхід, постструктуралістська методологія та концепція культурних механізмів влади. Мову ворожнечі концептуалізовано як феномен символічного простору, зокрема через поєднання процесів номінації та натуралізації. Розкрито теоретичні та практичні переваги такої концептуалізації.

Ключові слова: мова ворожнечі, соціологія культури, культурні механізми влади, номінація, натуралізація, денатуралізація

ЮЛИЯ СОРОКА,

доктор социологических наук, профессор кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Харьков

Язык вражды в перспективе социологии культуры

Аннотация

Язык вражды актуализируется в условиях активных социальных противостояний и способен распространяться за границы непосредственных столкновений сторон конфликта и таким образом препятствовать социальному взаимодействию между группами и категориями в обществе. В статье представлено описание контекстов актуализации языка вражды в современной Украине и анализ литературы по социальным наукам, которые исследуют язык вражды, а также продемонстрирована роль юридического дискурса в этом тематическом поле. Акцентирована необходимость концептуализации как самого языка вражды, так и способов предотвращения данного явления. Представлена концепция языка вражды в рамках социологии культуры и тематического поля связи между культурой и властью. Методологическую основу обозначенной концептуализации составляют: социокультурный подход, постструктуралистская методология и концепция культурных механизмов власти. Язык вражды концептуализирован как феномен символического пространства, в том числе через сочетание процессов номинации и натурализации. Раскрыты теоретические и практические преимущества такой концептуализации.

Ключевые слова: язык вражды, социология культуры, культурные механизмы власти, номинация, натурализация, денатурализация

YULIA SOROKA,

*Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the
Sociology Department, V. N. Karazin Kharkiv
National University*

Hate Speech from a Perspective of the Sociology of Culture

Abstract

Hate speech is triggered by intense social confrontation and can spread far beyond the area of direct clashes between opposing parties, which considerably hinders constructive interaction between different social groups and categories. The paper gives a detailed description of the context conducive to hate speech in today's Ukraine, presents an analysis of literature in social sciences dealing with this phenomenon and demonstrates the role of legal discourse in this thematic field. The author underscores the need for conceptualising both hate speech itself and ways to counter it. Furthermore, she proposes a conception of hate speech within the framework of the sociology of culture and pertaining to the thematic field of the relationship between culture and power. Methodologically, this conception draws on the sociocultural approach, post-structuralist methodology and the concept of the cultural mechanisms of power. Hate speech has been conceptualised as a phenomenon occurring in symbolic space, also through a combination of such processes as nomination and naturalisation. Some theoretical and practical advantages of this conceptualisation have been explained.

Keywords: *hate speech, sociology of culture, cultural mechanisms of power, nomination, naturalisation, denaturalisation*

Актуалізація тематики мови ворожнечі в сучасній Україні

Умови військового конфлікту легітимують такі специфічні процеси в символічному просторі суспільства, як використання образу ворога. Цей образ слугує виконанню завдання консолідації суспільства, інтеграції різноманітних соціально значущих ресурсів для подолання проблеми, тобто для перемоги над ворогом й досягнення миру. Впродовж конфлікту лексика во-

рожості виходить за межі безпосереднього протистояння (зони бойових дій, простору їх учасників, інституцій, спільнот та індивідів, які безпосередньо впливають на їх перебіг) і поширюється в суспільстві. “Ознак” ворожості набувають різні об’єкти та соціальні категорії, що визначає негативні перспективи їхнього соціального існування (наприклад, бойкот товарів та стигматизація груп). “Віруси” ворожості деформують простір повсякденного спілкування, руйнують соціальну взаємодію, знижують потенціал співпраці в суспільстві, що демонструє суспільну “ціну” консолідації за принципом спільного ворога.

Наприклад, у сучасній Україні вплив зазначених негативних наслідків поширення образу ворога зазнають на собі вимушено переміщені особи (ВПО). В повідомленнях медіа та наукових дослідженнях це відображено в тематиці стигматизації та дискримінації ВПО, що відбувається в процесі сприйняття їх громадами-реципієнтами. Наведемо кілька цитат:

“О.Михеева говорила про певну ‘стигматизацію’, яку переживають мешканці Донецької та Луганської областей, соціальний портрет яких у суспільній свідомості набув чітко окреслених рис — російськомовний сепаратист, що голосує за представників ‘Опозиційного блоку’ і слухає Кобзона” [Закирова, 2016].

“Існують три основні міфи щодо ВПО, які сприяють стигматизації переселенців ... Міф 1. Переселенці з Криму — патріоти, переселенці з Донбасу — сепаратисти” [Стигматизація, 2015].

“Стигматизація в Україні проявилася найбільш яскраво на переселенцях. ЗМІ сформували певний образ переселенця, дивного і незрозумілого, який перейняло саме суспільство. Це сприяло тому, що ВПО оцінювали не за їхні професійні чи людські якості, а за пропискою в паспорті. Міф про Донбас загалом перенесли на кожного окремого переселенця, незалежно від того, чи відповідає він тим критеріям” [Про що мовчать, 2015].

“Переселенців називають представниками “руського мира”, сепаратистами. На жаль, є такі факти. Дискримінація відбувається і шляхом пошуку сенсаційності у статусі переселенця. Наприклад, коли в розрізі кримінальної хроніки наголошується на тому, що підозрюваний у злочині є внутрішньо переміщеною особою” [ЗМІ про переселенців, 2016].

“З одного боку їх [ВПО] сприймають як жертв війни, з іншого боку — як “донецьких”, які переїхали з території АТО. Наслідки такого двозначного сприйняття відчутні і по сьогодні, хоча градус негативного ставлення спадає” [Повірте, 2016].

З використанням концепту стигматизації тут ідеться про приписування людям, які мають статус ВПО, певних номінацій з негативними в актуальній соціально-історичній та соціокультурній ситуації значеннями. Подібні процеси ми спостерігали вже в дослідженні блогосфери впродовж Євромайдану [Сорока, 2015], де наголос було зроблено на певних небезпечках цього явища для соціальної взаємодії в суспільстві: “Найнебезпечніші наслідки така ситуація складає для людей, які не мають безпосереднього контакту до подій майданів, але є включеними в інформаційні потоки. Не маючи власної точки відліку правдивості або хибності інформації ... ці люди втрачають безпечний простір повсякдення. Дійсно: сусіди, колеги, перехожі, що

раптом опинилися поруч, співгромадяни в твоєму місті тощо стають потенційним джерелом небезпеки. І навіть в проміжках між мітингами, виступами, акціями, коли “нічого не відбувається”, ти напружено відшукуєш ознаки й знаки стану подій: вдивляючись у прапори на адмінбудівлях, балконах та вікнах жилих домів, залишені агітаційні папери, стрічки на одязі тощо” [Сорока, 2016: с. 388–389].

Номінації, що виникли під час подій Євромайдану — “Майдан”, “тітушки”, “бандерівці”, “колоради”, “ватніки” тощо — досліджувалися в перспективі концепту натуралізації [Сорока, 2017]: “Засобами натуралізації створюються уявлення про групи, схильні до насильства (чи такі, що практикують насильство), або протиставлені одна одній як вороги. ... Ці уявлення закріплюються як значення згаданих номінацій, а їх використання для опису певної ситуації наперед визначає її хід. ... Використання натуралізованих номінацій, таким чином, дозволяє “програмувати” поширення насильства в будь-яких фізичних чи віртуальних просторах поза межами безпосереднього протистояння” [Сорока, 2016: с. 387].

Отже, образ ворога можна розглядати як один із засобів натуралізації, про що йтиметься далі. Зараз акцентуємо, що негативне ставлення до ВПО (концептуалізоване як дискримінація чи стигматизація) є проявом поширення способів мислення, легітимованих війною й таких, що проявляються через мову ворожнечі.

Інший аспект актуальності тематики мови ворожнечі пов’язаний із соціальною боротьбою навколо цінностей плюралізму й толерантності. У цій перспективі сучасне суспільство визнають множинним за такими критеріями: етнічними, мовними, культурними, конфесійними, стилю життя тощо. Тобто групи, що сповідують різні релігії, дотримуються різних культурних норм або різних способів життя, визнають рівними в правах на ці практики (звісно, в рамках чинного законодавства). Аргументом на користь цього твердження є негативні реакції щодо концепту мови ворожнечі спільнот та організацій, які намагаються стверджувати власні цінності та переконання як універсальні та обов’язкові для всіх, а власну ідентичність формують на підставі засудження інших. Для них посилення на мову ворожнечі є проявом цензури та обмеження свободи слова. Наведу кілька цитат з такою точкою зору від представниці спільноти, яка утверджує та поширює християнський спосіб життя та сімейні цінності:

“Як бачимо, у Європі існує реальна загроза для свободи слова як важливої ознаки вільного суспільства. А мусульманські групи та сексуальні меншини під виглядом толерантності маніпулюють законами про “мову ненависті” з метою власного домінування та дискримінації незгодних” [Дібрівна, 2017].

“Так, критика форм ризикованої поведінки, до яких належать проституція, наркоманія, алкоголізм, гомосексуалізм, або засудження радикального ісламу, може трактуватись, як “hate speech”. Критика політичного діяча, який веде аморальний спосіб життя, може підпасти під тавро “hate speech”. Твердження, що одностатева стосунки є гріхом, — це теж “hate speech” [Дібрівна, 2017].

“Ця концепція має на меті повне пригнічення людей зі здоровими світоглядними орієнтирами” [Дібрівна, 2017].

Політика ідентичності, проявом якої є цей текст, — ніщо інше, як “негативна ідентичність”, за Л.Гудковим [Гудков, 2004], для якої є характерним самовизначення через вказування зовнішніх кордонів групи (“ми — не такі”). Тому не дивно, що мусульмани та одностатеві шлюби опиняються в переліку прикладів до аргументації поглядів авторки, а світоглядні орієнтири вона поділяє на здорові та інші (тобто нездорові): ці негативні приклади позначають зовнішній кордон групи. Концепт мови ворожнечі викриває таку ідентифікаційну стратегію, зокрема її мовленнєву реалізацію з використанням образ та звинувачень, і підлягає критиці.

Дослідження мови ворожнечі в перспективі символічної боротьби в суспільстві дає змогу зрозуміти, чому вона актуалізується й відтворюється не тільки у зв’язку з війною чи іншими формами відкритого протистояння. Так, об’єктом мови ворожнечі в українському суспільстві є роми, і ця тема періодично дістає відображення в публічному просторі та медіа. Тут теж можна побачити певний ситуативний центр зіткнення (подія та місце, де це відбувається) і процес поширення засобів мови ворожнечі на інші ситуації та місця, де згадана категорія людей спостерігається. Підтвердження цієї думки знаходимо в інтерв’ю дослідниці ромської тематики в Україні О.Жмурко:

“В цьому контексті варто згадати висвітлення погромів в Лоцнівці, коли градус масової істерії майже свідомо нагнітався з боку ЗМІ. Інтернет ряснів “жовтими” заголовками і текстами, в яких відверто маніпулювали фактами, підтримували жителів села в їх рішенні про незаконне виселення ромських сімей, робили неприпустимі узагальнення та суб’єктивні судження, тавруючи всю етнічну меншину” [Жмурко, 2017].

Таким чином, актуальним для дослідження стає питання про мову ворожнечі як таку в її здатності перешкоджати свободі соціальної взаємодії між групами в суспільстві та про ознаки, які забезпечують її здатність поширюватися в суспільстві поза межами безпосереднього протистояння. Як бачимо з наведених прикладів, мова ворожнечі розгортається в символічному просторі, де певні об’єкти наділяються відповідними значеннями, що є проявом влади в суспільстві. *Мета статті* — концептуалізувати мову ворожнечі в перспективі соціології культури як феномен символічного поля, зокрема у тематичному й методологічному контексті зв’язку між культурою і владою.

Мова ворожнечі в перспективі соціальних наук

У сучасному україномовному дискурсі мова ворожнечі стає предметом обговорення в декількох дисциплінарних напрямках, зокрема правовому — в перспективі прав людини, та медійному — в проблематиці журналістської етики та професіоналізму.

Правова перспектива, що спирається на документи Ради Європи [Manual, 2009; Living together, 2009; Factsheet — Hate speech, 2018], виходить з цінностей свободи слова, права на захист від будь-яких форм дискримінації та принципу рівності всіх людей у правах. Дискримінацію тут слід розуміти як сприйняття та ставлення до людини у зв’язку з її належністю до певної групи, а не відповідно до її власних характеристик та дій, наприклад, поши-

рення на індивіда поваги або ненависті до певної групи. В цій перспективі мова ворожнечі трактується як широке поле дискурсів, що поширюють ненависть і завдяки цьому зашкоджують демократії в цілому, репутації окремих індивідів, стають загрозою соціальному миру в його найширшому розумінні. Проявами мови ворожнечі визнається поширення та виправдання будь-яких форм ненависті й нетолерантності, зокрема расизму, ксенофобії, антисемітизму, підбурювання до них та сприяння їм і т.ін.¹ Окрім безпосередньо судової практики захисту від мови ворожнечі боротьба проти цього соціально небезпечного явища реалізується Радою Європи як один з аспектів утвердження медіа-грамотності та загальної культури сучасної людини [Нерн, 2016]. Тобто правова та медійна перспективи розуміння мови ворожнечі тісно пов'язані.

Медіа-перспектива акцентує мову ворожнечі як “публічні ворожі й дискримінаційні висловлювання та коментарі на адресу етнічних, расових, релігійних груп, зокрема підбурювання до етнічної та релігійної ненависті” [Севортьян, Шароградская, 2005: с. 6]. Також мова ворожнечі втілюється через негативістські епітети та смислові конструкції щодо переконань, етнічних, релігійних та інших особливостей людей [Севортьян, Шароградская, 2005: с. 10], через невинуватені узагальнення та екстраполяції [Севортьян, Шароградская, 2005: с. 13], як риторика поширення інтолерантності [Севортьян, Шароградская, 2005: с. 23].

Практичне завдання протидії мові ворожнечі виконується в медійній перспективі через виокремлення її різновидів та використання цієї класифікації в моніторингах ЗМІ. Авторки цитованого вище посібника наводять 16 позицій класифікації, серед яких: заклики до насильства, дискримінації (явні чи завуальовані, в тому числі у вигляді виправдання насилля чи дискримінації в минулому чи піддання сумніву загальноновизнаних фактів насилля чи дискримінації), створення негативного образу певної групи, твердження щодо її меншовартості, кримінального характеру, моральних вад, висловлювання про невинуватені переваги якоїсь групи в певних сферах діяльності, її негативний вплив на суспільство, а також згадування про групу в принизливому чи образливому контексті, зрештою, заклики до неприйняття мігрантів, належних до відповідної групи, цитування без коментарів ксенофобських висловлювань про певну групу чи звинувачення її у спробах захоплення влади [Севортьян, Шароградская, 2005: с. 25–26]. Слід зазначити, що А.Севортьян та А.Шароградська концентрують увагу на таких об'єктах мови ворожнечі, як етнічні та релігійні групи, але побіжно згадують також інші вразливі групи (гендерні, вікові, людей з інвалідністю, хворих на СНІД, бездомних тощо).

Широко вживаною є класифікація мови ворожнечі, яка поділяє її прояви за рівнем небезпеки на жорсткі, середні та м'які [Верховский, 2002]. Жорсткі містять відкриті та завуальовані заклики до дискримінації і проголошують насилля прийнятним засобом розв'язання питань. Середньої жорсткості проявами мови ворожнечі вважаються висловлювання про негативні якості певної групи (наприклад, моральні вади чи схильність до про-

¹ <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/hate-speech>

тивоправних дій). М'яким проявом вважається цитування ксенофобних висловлювань і текстів без коментування [Верховский, 2002].

Як бачимо, правова та медійна перспективи розуміння мови ворожнечі наділяють журналіста специфічною відповідальністю щодо її непоширення. Ця ідея яскраво демонструється у просвітницькому огляді про мову ворожнечі на правозахисному інтернет-сайті:

“І вибір перед журналістом іноді стоїть значний: інформувати громадськість про подію чи висвітлювати расистські події, використовуючи мову ворожнечі. І якщо вже доходить справа до суду, то Європейський суд бере до уваги, чи журналіст був автором твердження чи він лише передав інформацію або слова відповідальних осіб, інформаційного каналу. Тому, виконуючи свої професійні обов'язки, висвітлюючи події, які мають суспільний інтерес та значущість, журналістам потрібно відсторонитися від своїх стереотипів і створити поле для обговорення” [Плахотнюк, 2014].

Таким чином, визнані у правовому полі принципи рівних прав, свободи слова та протидії дискримінації в дисциплінарному полі досліджень ЗМІ втілюються в переліки текстових проявів цих принципів (наприклад: [Коженикова, 2006; Дзялошинский, 2007; Гречихин, 2008]). До виконання завдання наукового обґрунтування емпіричних проявів мови ворожнечі долучаються філологи (напр.: [Гречихин, 2008; Евстафьева, 2009; Коробкова, 2009]), які досліджують також окремі сегменти дискурсу ЗМІ (наприклад, гендерні відносини [Денисова, 2002]); психологи (напр.: [Кроз, 2005]); представники політичної науки (напр.: [Правий екстремізм, 2008]); педагоги (напр.: [Шелюх, 2011; Гладилин, 2012]). У таких дослідженнях прояви мови ворожнечі концептуалізуються у відповідному дисциплінарному та теоретико-методологічному річизі: як хибна ідентифікація, хибна атрибуція та вдавана оборона [Кроз, 2005]; як комунікація, базована на упередженнях та стереотипах [Грищенко, 2006]; як експресивна етнімія [Черних, 2014] тощо. Тобто правова та медійна перспективи дослідження мови ворожнечі підштовхують до розвитку інших дисциплінарних візій цього феномену (філологічних, лінгвістичних, психологічних тощо), в контексті яких пропонується розглядати концептуалізацію цього явища в рамках соціології культури.

Англомовні публікації з тематики мови ворожнечі (hate speech) починаються з 1985 року [Donald, 1985] й у подальшому активізуються: 1986–1990 — 13 публікацій; 1991–2000 — 242; 2001–2010 — 309; 2011–2018 — 821¹. Статті 1980-х років, написані юристами, стосуються законодавства та судової практики щодо мови ворожнечі та тематизовані на університетах та освіті. Таке тематичне спрямування спричинене зростанням атмосфери расизму в університетах, що спостерігалось у другій половині 1980-х років серед “покоління після доби боротьби за громадянські права” [Chen, 1990].

¹ Кількість публікацій вказано за результатами пошуку в Google Академія за ключовим словом “hate speech”, що присутнє в назвах книг та статей. Дата пошуку — 3 березня 2018 року.

Зокрема, в цих публікаціях ідеться про політику регуляції мови ворожнечі в кампусах (тобто на територіях університетів).

Слід завважити значущість перекладу, який стає основою концептуалізації феномену та концепту hate speech українською мовою. Поряд з терміном “мова ворожнечі” у перекладах використовують також термін “мова ненависті”. Ці два варіанти відсилають до різних перспектив інтерпретації та визначення досліджуваного феномену, які умовно можна позначити як соціологічну та соціально-психологічну. Соціологічна перспектива актуалізує для концептуалізації поняття ворога та ворожості, що належать до площини соціальних стосунків, і це дає далі вихід на дослідження цих феноменів у соціально-історичному та соціокультурному контекстах. Соціально-психологічна перспектива акцентує розуміння ненависті як емоції.

Аналіз дисциплінарних перспектив дослідження й концептуалізації мови ворожнечі буде неповним без характеристики цього досвіду в США, бо американська практика передує європейській, але й відрізняється від неї (хоча це не стосується визначення центрального поняття). Мова ворожнечі визначається тут як така, “що заперечує інших на підставі расової, етнічної, гендерної належності, сексуальної орієнтації чи релігії” [Smolla, 1991: р. 207], а також включає “слова, що б’ють” (fighting words) як безпосередній заклик та прояв готовності до фізичного насильства [Smolla, 1991: р. 208]. У 1920-х роках у судовій практиці та публічному дискурсі США мова ворожнечі поставала як расова ненависть, у 1940-х — як наклеп щодо групи, у 1980-х найуживанішими стають слова “мова ворожнечі” та “мова расизму”, де під “мовою” розуміють будь-які форми комунікації (в тому числі символи, стрічки чи пов’язки на руках, паради та пікети [Smolla, 1992: р. 8]). Іншими словами, мова ворожнечі визначається як “комунікація, що атакує, заперечує або ображає гідність іншої особи чи групи осіб на підставі расової, етнічної належності, статі, сексуальної орієнтації чи релігії, створює чітку і справжню небезпеку заподіяння серйозних емоційних страждань звичайній розумній людині і є образливою для громади” [Smolla, 1992: р. 208].

Дискусія навколо мови ворожнечі в США, яка розгортається в судах та в публічному просторі, спричинена дилемою між принципами рівних прав і свободи слова [Massaro, 1991]. Р.Смола розглядає свободу слова як цінність загальної важливості для демократії, бо вона пов’язана з усім, що визначає людськість (від уяви, творчості, підприємництва, раціональності до любові та релігії) [Walker, 1994]. Перша поправка до конституції, яка проголошує свободу слова, гарантує захист ідей, що їх люди плекають, як і тих, що їх вони ненавидять [Walker, 1994: р. 2]. Свобода слова постійно загрожує іншим важливим цінностям, наприклад, національній безпеці, особистій репутації, боротьбі з расизмом та іншими формами дискримінації, толерантності тощо, а її регулювання перетворюється на цензуру [Massaro, 1991].

Розв’язання цієї дилеми здійснювалося впродовж XX століття у взаємодії правових інститутів, громадських груп та широкого соціального загалу і характеризує актуальний соціокультурний контекст та розподіл влади в суспільстві. Аналіз цих процесів пропонує С.Волкер у книзі “Мова ворожнечі. Історія американської суперечки” [Walker, 1994]. Суперечливий характер мають і власне феномен мови ворожнечі та його сприйняття в

публічному соціальному просторі, і судова практика щодо нього. Так, з одного боку, консолідація суспільних рухів віктимізованих груп та тиск з їхнього боку на громадську думку ставали необхідною умовою ухвалення певних судових рішень та змін у законодавстві. Натомість ухвалені після Другої світової війни рішення на захист мови ворожнечі (в сенсі свободи слова) зробили можливими громадянські рухи тих часів, акції яких мали відверто провокативний та наступальний характер [Walker, 1994: p. 11].

У переліку груп, згадуваних у визначенні мови ворожнечі в США, традиційно були представлені расові, релігійні, етнічні, до яких пізніше долучили й інші віктимізовані групи, такі як жінки, лезбійки та геї, люди з інвалідністю [Walker, 1994: p. 9]. Це відображає історію соціальних рухів за громадянські права названих категорій людей. Також треба розрізняти мову ворожнечі та злочини ненависті (напади, вандалізм тощо), які передбачають окрему кримінальну відповідальність, і тут головним визначальним критерієм є скоєна дія (на відміну від комунікації).

У своїй книзі, написаній в середині 1990-х, С.Волкер порушує таке питання: чому ідея заборони мови ворожнечі не дістала значущої підтримки навіть серед груп боротьби за громадянські права [Walker, 1994: p. 14]? Іншими словами, чому так мало було індивідів та організацій, які б зорганізували підтримку ідеї, ставили перед судом певні кейси, пропонували законодавство, тобто трансформували відповідну ідею в публічну політику? С.Волкер пропонує відповідь на це питання, виходячи з американської судової практики та логіки боротьби за громадянські права. З початку 1940-х років стратегією досягнення групових прав був захист прав індивідуальних, і групи, що боролися за громадянські права, відмовлялися від судових процесів у рамках закону про наклеп на групу, бо сприймали це як загрозу своїм ширшим цілям щодо досягнення рівних прав.

По-іншому ситуація склалася в американських університетах, де, як значалося, у другій половині 1980-х було ухвалено правила заборони мови ворожнечі. Як пояснює С.Волкер, у локалізованому просторі кампусів представникам уразливих груп вдалося досягти успіху не завдяки власній кількісній перевазі, а завдяки консолідації з іншими вразливими групами. “Афроамериканці та іспаноамериканці створили коаліцію з групами жінок, геїв та лезбійок, студентів з інвалідністю. ... Їм вдалося перетягнути на свій бік білих студентів лівої орієнтації й досягти пасивної підтримки з боку багатьох інших неафілійованих студентів” [Walker, 1994: p. 16]. Сформована таким чином коаліція акумулювала набагато вагомішу владу в університетах, ніж ці групи будь-коли мали в суспільстві.

Інші важливі узагальнення щодо феномену мови ворожнечі, її заборони та соціокультурних ознак відповідного суспільства можна зробити, слідом за С.Волкером, на підставі порівняння практик у США та інших країнах. По-перше, законодавча заборона мови ворожнечі присутня в країнах, де немає відповідної традиції захисту індивідуальних прав, зокрема права голосу. В США цю традицію започаткувала у 1920-х роках Американська спілка захисту громадянських свобод (ACLU): коли католицька та єврейська спільноти робили перші спроби досягти заборони комунікації ненависті (наприклад, обмежити поширення антисемітської газети Генрі Форда

та заборонити паради Ку-клукс-клану), ACLU робила перші кроки на захист прав, гарантованих Першою поправкою. З іншого боку, наявність таких законів проти мови ворожнечі свідчить про розподіл влади на користь тих, хто бажає обмежити наступальну комунікацію: в такому суспільстві цінність групових прав перемагає над цінністю прав індивідуальних.

Повертаючись в огляді літератури до публікацій останніх років в Україні, треба звернути увагу на роботи з дотичних до мови ворожнечі тематик. Політологи досліджують проблеми расизму та ксенофобії, зокрема у зв'язку з поширенням правих рухів в Україні [Безрук, 2013; Прибыткова, 2017; Ліхачов, 2016]. Мову ворожнечі у ЗМІ розглядають як один із соціально-політичних чинників міграційних процесів в Україні та ситуації навколо вимушено переміщених осіб [Нагорняк, 2016], а також як феномен обмеження свободи слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту [Мартиненко, 2017]. Дотичною до мови ворожнечі є й проблематика інформаційних війн [Почепцов, 2016], але її розгляд потребує виходу за рамки завдань цієї статті.

Підсумовуючи аналіз літератури з тематики мови ворожнечі, слід зазначити ключову роль юридичного дискурсу. Саме тут, відповідно до закономірностей права як соціальної практики та академічного поля, формулюються визначення центрального поняття та інші елементи концептуалізації феномену мови ворожнечі. Публічний та медійний дискурси використовують правові визначення, на їх ґрунті будуються концептуальні засоби дослідження практики мови ворожнечі, зокрема — моніторинги текстів традиційних та мережевих ЗМК. У рамках завдань таких моніторингів відбувається залучення інших дисциплін (зокрема, філології, лінгвістики, психології), які концептуалізують прояви мови ворожнечі та засоби їх вивчення. Натомість бракує загального розуміння мови ворожнечі як соціального феномену, його концептуалізації в соціокультурній перспективі, що дало би змогу розв'язати пов'язані з ним суперечності. Практичне значення соціологічної концептуалізації мови ворожнечі полягає в обґрунтуванні засобів подолання мови ворожнечі, можливості та обмежень такого подолання й варіантів протистояння мові ворожнечі як на рівні соціальних груп та спільнот, так і на рівні міжіндивідуальної взаємодії.

Мова ворожнечі як феномен символічного простору: натуралізація та денатуралізація

Мова ворожнечі, як бачимо, є багатоаспектним явищем взаємодії груп та індивідів у суспільстві, до якої залучені також інститути права, масової комунікації, політичні партії та рухи, держава. Ця взаємодія відбувається як на макрорівні суспільного життя, так і на міжгруповому та міжіндивідуальному рівні. Перебіг цієї взаємодії в різних країнах, суспільствах, у різні історичні періоди опиняється під впливом актуальних для певного соціально-історичного та соціокультурного контексту норм, цінностей, традицій тощо. Завдання концептуалізації феномену мови ворожнечі, що дасть змогу зрозуміти як її саму, так і засоби протидії їй та її обмеження, потребує достатньо широких та багатовимірних методологічних рамок. Цьому завдан-

ню відповідає поєднання соціокультурного підходу, ґрунтованого на ідеях П.Сорокіна, постструктуралістської концепції соціального П.Бурдьє та концепції культурних механізмів влади [Сорока, 2015; Сорока, 2017; Soroka, 2016; Сорока, 2013].

Соціокультурний підхід, концентровано виражений у положенні про соціокультурну тріаду П.Сорокіна [Сорокин, 1992], дає можливість тримати в “зоні уваги” соціальні, культурні та діяльнісні (індивідуальні) аспекти будь-якого явища, досліджуючи певні його прояви. Конструктивістський структуралізм П.Бурдьє стає у пригоді завдяки обґрунтованому в ньому взаємозв’язку соціального і символічного просторів та концепту символічної боротьби з її законами, зокрема правом легітимної номінації [Бурдьє, 1994]. У концепції культурних механізмів влади, побудованій на теорії дискурсивної влади М.Фуко, різні явища регульованої поведінки, світу предметів та уявлень (ритуали, символи та міфи) обґрунтовуються як засоби відтворення владних відносин у суспільстві [Фуко, 1996]. Також до соціокультурної концептуалізації мови ворожнечі залучаються соціологічні уявлення про феномен ворога та ворожість, зокрема праці Г.Зимеля та Л.Гудкова [Зиммель, 1994; Гудков, 2005].

Мова ворожнечі є феноменом символічного простору, процесом означування, коли певним соціальним групам, категоріям, спільнотам приписують значення, що символічно знижують їхню соціальну позицію. Наприклад, це можуть бути значення інтелектуальної слабкості, моральних вад, кримінальних схильностей. Тобто мова ворожнечі є специфічним різновидом номінації як культурного механізму влади [Сорока, 2013]. Кожен соціальний агент має право легітимної номінації, тобто право приписувати значення іншим, яке обмежено його соціальною позицією. Номінація та класифікація здійснюються певним соціальним агентом та визначаються в межах його позиції: батьків щодо їхніх дітей, вчительки щодо учнів, начальника щодо підлеглих.

Право легітимної номінації в межах суспільства в цілому належить державі, яка реалізує його за допомоги певних бюрократичних процедур та різноманітних ритуалів, наприклад, нагородження чи засудження конкретних осіб. У випадку мови ворожнечі певна група (чи її представники) номінує іншу, тим самим перевищуючи власний рівень легітимної номінації. Очевидно, що мова ворожнечі як специфічна форма комунікації є продовженням соціальної боротьби у символічному просторі, тобто проявом символічної боротьби. А державна правова регуляція мови ворожнечі становить заходи обмеження засобів символічної боротьби.

Іменування ворогом є також специфічним засобом мобілізації, що стає у пригоді, коли внутрішні ресурси консолідації відсутні чи обмежені [Сорока, 2012; Сорока, 2012а; Сорока, 2011]. Наприклад, в індустріальному масовому суспільстві нормативні та смислові зв’язки (якими упорядковувалося традиційне суспільство) зруйновані, а дієвість дисциплінарних інститутів (школа, армія, в’язниця тощо) обмежена. Ворог є єдиним суб’єктом, стосовно якого ненависть є легальною та легітимною, бо ворог загрожує існуванню всієї “нашої” спільноти, загрожує “нашим” основоположним цінностям. Про це пише Г.Зимель, акцентуючи ірраціональні аспекти ворожості та образу ворога. Потреба в мобілізації за принципом спільного ворога існує й

може бути актуалізована в різних соціальних агентів (груп, спільнот, організацій тощо), а також і в держави. Наприклад, за умов війни, кризи чи надзвичайних станів у країні держава вдається до мови ворожнечі щодо тих, кого визначено як ворога. З іншого боку, така потреба в мобілізації спричинює й опір спробам регуляції мови ворожнечі.

Таким чином, мова ворожнечі та протидія їй є засобами домінування в суспільстві, тобто специфічним проявом влади й боротьби за владу. Вона розгортається на різних рівнях соціальної взаємодії (соцієтальному, міжгруповому та міжіндивідуальному), і на кожному з них реалізується протидія мові ворожнечі. Зокрема правове регулювання — на соцієтальному та міжгруповому рівні, моніторинги текстів медіа — на міжгруповому, тренінги з медіаграмотності та різноманітні психологічні заходи щодо зниження чутливості до мови ворожнечі — на міжіндивідуальному рівні тощо. Характеризуючи протидію мові ворожнечі, треба поряд із державою згадати про міжнародні організації, що підтримують такі заходи, в тому числі й моніторинги медіаслужб, тренінги тощо. Не тільки позиція стосовно мови ворожнечі (яка дозволяє чи заперечує її як засіб), а й аргументація цієї позиції (наприклад, звернення до цінності толерантності, просування ненасильницьких форм взаємодії в суспільстві тощо) визначаються інтересами певного соціального агента (групи, спільноти, інституції тощо) в реальному соціальному просторі, в певній ситуації взаємодії. Так, у контексті військового протистояння держава підтримує мову ворожнечі застосовно до противника, натомість у стосунках громадян просуває цінність толерантності. Прикладом останнього можна вважати забезпечення охорони парадів ЛГБТІК спільноти поліційними силами.

Соціокультурна концептуалізація мови ворожнечі в перспективі стосунків культури і влади, зокрема — “роботи” культури з відтворення влади в суспільстві, концентрує увагу на аспекті значень, приписування яких певній категорії людей знижують її соціальну позицію, статус. У визначенні соціокультурної тріади П.Сорокін вказує на значення, що поряд із цінностями та нормами (та будучи об’єктивованими в діяльності та предметах) становлять феномен культури. Важливо те, що значення функціонують на всіх рівнях соціальної взаємодії (соцієтальному, міжгруповому та міжіндивідуальному), і це допомагає пояснити поширення мови ворожнечі поза межами безпосереднього зіткнення (про що йшлося вище). Образа в бік певної групи, що пролунала на публічному заході, в телевізійному шоу чи з’явилася у тексті статті, іншими словами, зреалізована на рівні міжгрупової взаємодії, буде сприйнята представником чи представницею тієї групи як особиста, тобто на рівні міжіндивідуальному. Але засоби протидії, зниження чутливості, формування резистентності таким чином інтерпретованої мови ворожнечі мають бути сконструйовані не на підставі психологічних чи когнітивних концептів міжіндивідуальної взаємодії, а на підставі концептів функціонування культурних значень у соціальному просторі. Дисциплінарну рамку для такої концептуалізації забезпечує соціологія культури, зорієнтована на вивчення стосунків культури із владою [Сорока, 2013].

Вище мову ворожнечі було визначено через поняття номінації як культурного механізму влади. Але для розуміння поширення й функціонування образливої, знижувальної, ворожої номінації треба звернутися до інших

культурних механізмів влади, зокрема до натуралізації. “Це ототожнення соціокультурних явищ із природними (натуральними), завдяки чому зв’язок їх походження з діяльністю певної спільноти в певних історичних умовах викорінюється з пам’яті людей на користь положенням про відповідність їх законам природи, всесвіту тощо. Натуралізації зазнають норми розподілу соціально значущих ресурсів у суспільстві, що призводить до закріплення та забезпечує відтворення вираженого в цьому розподілі формату соціальної нерівності, відповідної ієрархії верств, груп та категорій суспільства” [Сорока, 2017]. Ефективне використання мови ворожнечі забезпечує сприйняття в суспільстві заниженої позиції певної групи як природної її риси та, відповідно, приховування процесу конструювання цієї ворожої номінації, зокрема приховування наявності протилежних соціальних інтересів в групах суб’єктів та об’єктів ворожої номінації.

Визначення через поняття натуралізації дає змогу сформуванню способи протидії мові ворожнечі на засадах концепції Р.Барта, згідно з якою натуралізація є функцією міфу [Барт, 1994]. Міф — це вторинна семіологічна система, означник якої сформований зі знаків мови, тобто міфологічні значення “надбудовуються” над мовними, надаючи їм додаткових сенсів. Саме такими міфологічними є щодо назви групи ворожі значення, які знижують її статус, а можливість їх “деактивувати”, знешкодити для індивіда пов’язана зі здатністю бачити структуру міфологічного знака та здійснювати процедуру денатуралізації.

Дослідження процесів натуралізації та денатуралізації колективних ідентичностей у блогосфері подій Євромайдану [Сорока, 2015] дало змогу зафіксувати їх поширені режими та стратегії на прикладі реалізовуваних блогерами в їхній спонтанній активності. Загалом натуралізація відбувається за допомогою ототожнення та узагальнення, денатуралізація, відповідно — різними заходами розтотожнення: “денатуралізація відбувається не тільки засобами викриття обману та через заклик до участі, а й розототожнення певних категорій, поєднаних поширеними міфами. В тому числі категорій національного, етнічного та державного; голови держави та народу, національної культури; адміністрації міста та його населення” [Сорока, 2015].

Процес створення міфологічного знака, тобто натуралізації, детально викладений Р.Бартом [Барт, 1994] та візуалізований відомою схемою міфологічного знака. Використання цієї схеми як методичного засобу для денатуралізації можна проілюструвати на прикладі демотиватора, де молода жінка, зображена у правому передньому кріслі кабриолета, дивиться у бокове дзеркало і фарбує губи помадою. Підпис під фото викриває її як небезпечного водія, який дивиться не на дорогу, а на власне зображення в дзеркалі — відомий мізогінічний сюжет¹. Аналіз демотиватора із застосуванням схеми міфологічного знака допомагає побачити два окремі знаки: жінка у правому кріслі автомобіля користується боковим дзеркалом (“жінка в авто”); і “жінка — поганий водій”. Причому другий (міфологічний) надбудований над першим. Іншими словами, “жінка в авто” узагальнена як “поганий водій”,

¹ З причин небажання авторки брати участь у поширенні мізогінічних повідомлень цей сюжет надається без ілюстрацій та цитат.

хоча підстави для цього відсутні: там, де населення переважно говорить російською (якою зроблено підпис), дорожній рух правобічний, і в правому передньому кріслі сидить пасажир, тобто зображена жінка не є водієм. Можливі й інші варіанти некоректних узагальнень, використовуваних як засоби мови ворожнечі. Наприклад, у спрямованих на певну групу чи категорію людей повідомленнях якості чи помилки когось із представників цієї групи переносять на всю групу тощо.

Використовуючи ілюстровану вище техніку виокремлення міфологічного повідомлення, можна деконструювати вороже звернення, вочевидноючи безпідставність чи помилковість втіленого в ньому узагальнення. Така навичка забезпечує людині власну резистентність щодо ворожих впливів у комунікації, зокрема в міжіндивідуальному спілкуванні, у традиційних та соціальних медіа. Це є розгортанням денатуралізації певних номінацій (назв груп) на індивідуальному рівні й перешкоджає припиненню взаємодії із членами цієї групи, що, своєю чергою, стає засобом проти поширення мови ворожнечі та її наслідків у суспільстві. Таким чином, сформована на індивідуальному рівні навичка впливає на процеси міжгрупового та соціального рівня, і така можливість пов'язана зі специфікою символічного виміру соціокультурного простору та визначенням мови ворожнечі як феномену символічного простору.

На підставі викладеної вище методики денатуралізації ворожих номінацій було розроблено тренінг з протидії мові ворожнечі для жінок, які належать до категорії ВПО в Україні. Тренінг є сучасною технологією неформальної освіти й формує теоретичні знання та практичні навички, використовуючи засоби візуалізації, інтерпретації, інтерактивних та проєктивних методик навчання тощо. Тренінг випробовано у рамках співпраці з ГО "Ідеї змін" (Київ) у листопаді 2018 року. Важливим результатом, який продемонстрували учасниці тренінгу, стало зростання відчуття власної впевненості та спокою завдяки засвоєнню навичок розпізнавання й деконструкції образу ворога в повідомленнях традиційних та соціальних медіа.

Висновки

Мова ворожнечі актуалізується в ситуаціях активних протистоянь у суспільстві та здатна поширюватися поза межами безпосередніх зіткнень й завадити соціальній взаємодії між групами та категоріями людей. У сучасній Україні вона легітимується у зв'язку з військовими діями на Сході, а її поширення всередині суспільства зазнають, наприклад, тимчасово переміщені особи. Соціальні науки визначають мову ворожнечі, спираючись на юридичний дискурс, а різноманітні дисциплінарні форми наукової концептуалізації використовують для обґрунтування боротьби з нею. Натомість символічна боротьба в суспільстві нескінченна, й регулювання (чи заборона) мови ворожнечі викликає в суспільстві неабиякі суперечки, про що свідчить і світовий досвід.

Концептуалізація мови ворожнечі в рамках соціології культури, зокрема в тематичній перспективі взаємодії культури і влади, вможлиблює схоплення як безпосередньо феномену мови ворожнечі, так і проявів його обме-

ження чи захисту. Мову ворожнечі концептуалізовано як феномен символічного простору, зокрема як номінацію, що символічно знижує статус (соціальну позицію) певної групи чи соціальної категорії. Здатність мови ворожнечі поширюватися поза межами безпосереднього зіткнення концептуалізовано як прояв натуралізації зазначеної номінації. На цій підставі концептуалізовано й засіб протидії мові ворожнечі, що полягає в деконструкції натуралізованих номінацій, або денатуралізації. Перевага таких засобів протидії мові ворожнечі на засадах розуміння її як прояву символічної боротьби забезпечується всепроникністю рівнів соціальної комунікації для символів. Методологічною базою зазначених концептуалізацій стали соціокультурний підхід, постструктуралістська методологія та концепція культурних механізмів влади.

Джерела

Андрійко, В. І. (Ред.), (2008). *Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини*. Фонд імені Фрідріха Еберга, Регіональне представництво в Україні та Білорусі. Київ: Заповіт.

Барт, Р. (1994). Миф как семиологическая система. В Р. Барт, *Избранные работы: Семиотика. Поэтика* (с. 74–98). Москва: Прогресс-Универс.

Безрук, Т. (2013). Расизм та “мова ворожнечі” як політичний феномен в Україні. Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия “Философия. Культурология. Политология. Социология”, 24 (65), 3, 322–332.

Бурдые, П. (1994). Социальное пространство и символическая власть. В П. Бурдые, *Начала* (с. 181–208). Москва: Socio-Logos.

Верховский, А., (Ред.), (2002). Язык мой... Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ. Москва: Центр “Панорама”.

Гладилин, А. (2012). “Язык вражды” как коммуникация. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*, 11 (19). Отримано з <http://siberia-expert.com/publ/satti/stati/4-1-0-345>.

Гордієнко, Т. (2016). ЗМІ про переселенців: стигматизації поменшало, але й уваги теж. *Media Sapiens*. Отримано з http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/zmi_pro_pereselentsiv_stigmatizatsii_pomenshalo_ale_y_uvagi_tezh.

Гречихин, М. (2008). *Современный русский медиадискурс: язык интолерантности. На материале языка российских СМИ* (Дис... канд. филол. наук). Белгород: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования “Белгородский государственный университет”. Отримано з <http://www.dissercat.com/content/sovremenniy-russkii-mediadiskurs-yazyk-intolerantnosti-na-materiale-yazyka-rossiiskikh-smi>.

Грищенко, А., Николина, Н. (2006). Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды. В И. Т. Вепрева, Н. А. Купина, О. А. Михайлова (Ред.), *Язык вражды и язык согласия в социокультурном контексте современности* (с. 175–187). Екатеринбург: Издательство Уральского университета.

Гудков, Л. (2004). *Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов*. Москва: Новое литературное обозрение.

Гудков, Л. (2005). Идеологема “врага”: “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. В Л. Гудков, Н. Конрадова (Ред.), *Образ врага* (с. 7–79). Москва: Объединенное гуманитарное издательство.

Денисова, А. (2002). Язык вражды в российских СМИ: гендерное измерение. *Женщина Плюс ... Социально-просветительский журнал*, 4. Отримано з <http://www.owl.ru/win/womplus/2002/denisova2.htm>.

Дзялошинский, И. М. (2007). Образы вражды в российских СМИ: социальные, культурные, профессиональные факторы. В И. М. Дзялошинский, М. И. Дзялошинская, *Российские СМИ: как создается образ врага. Статьи разных лет* (с. 66–88). Москва: Московское бюро по правам человека; “Academia”.

Дібрівна, Е. (2017). “Мова ворожнечі” як тавро і цензура. Європейський контекст. *Українська правда*. Отримано з <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/09/22/7155975>.

Евстафьева, А. В. (2009). *Язык вражды в средствах массовой информации: лингвистические и экстралингвистические факторы функционирования* (Дис... канд. филол. наук). Тольятти: Тольяттинский государственный университет. Отримано з <http://www.dslib.net/russkij-jazyk/jazyk-vrazhdy-v-sredstvah-massovoj-informacii-lingvisticheskie-i.html>.

Жмурко, О. (2017). “Язык вражды — это инструмент манипуляций с целью раскола общества”. *Правовый простір*. Отримано з <http://legalspace.org/ru/napravleniya/usilenie-romskikh-obshchin/item/8509-olga-zhmurko-yazyk-vrazhdy-eto-instrument-manipulyatsij-s-tselyu-raskola-obshchestva>.

Закірова, С. (2016). Переселенці у нових громадах: повернутися додому не можна залишитися. Отримано з http://www.nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikh-gromadakh&catid=8&Itemid=350.

Зиммель, Г. (1994). Человек как враг. *Социологический журнал*, 2, 114–119.

Кожевникова, Г. (2006). Язык вражды: типология ошибок журналиста. В М. Мельников, М. Григорян (Ред.), *Прикладная конфликтология для журналистов* (с. 95–105). Москва: Права человека.

Коробкова, О. (2009). Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолінгвістический аспект. *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*, 111, 200–205.

Кроз, М., Ратинова, Н. (2005). Экспертная оценка материалов, направленных на возбуждение вражды и ненависти. В А. Верховский (Ред.), *Цена ненависти. Национализм в России и противодействие расистским преступлениям* (с. 75–92). Москва: Центр “Сова”.

Ліхачов, В. (2016). По обидва боки фронту. *Критика: Рецензії. Есеї. Огляди*, 5/6, 31–36.

Мартиненко, О. А., (Ред.), (2017). Свобода слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту. Спільне дослідження Української Гельсінської спілки з прав людини та ГО “Детектор медіа”. Отримано з https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/Web_Svoboda_Slova_A5_Ukr3.pdf.

Нагорняк, Т. (2016). Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. *Політичне життя*, 3, 32–45.

Науমেць, І. (2018). “Повірте, більшість переселенців щиро вдячні за відмову від салютів”. Отримано з https://lb.ua/society/2018/02/10/389696_povirte_bilshist_pereselentsiv.html.

Плохотнюк, Н. (2014). Мова ворожнечі: створення підґрунтя для злочину, або таки вираження власної думки? *Network of Human Rights Movement*. Отримано з <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorennya-p-d-runtya-dlya-zlochynu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>.

Почепцов, Г. (2016). *Сучасні інформаційні війни*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”.

Прибиткова, Н. О. (2017). Характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 3 (78), 80–88.

Про що мовчать переселенці у Львові? (2015). *Твоє місто*. Отримано з http://tvoemisto.tv/news/pro_shcho_movchat_pereselentsi_u_lvovi_73989.html.

Севортьян, А. Р., Шароградская, А. А. (2005). *Освещение этнического многообразия. Пособие для факультетов журналистики*. Москва: Центр развития демократии и прав человека.

Сорока, Ю. (2011). Ворог як категорія соціального сприйняття. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 5, 148–153.

Сорока, Ю. (2012a). Ворог як модус соціального сприйняття. В Ю. Сорока, *Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого* (с. 212–221). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Сорока, Ю. (2012b). Студентські уявлення щодо відчуття ворожості в сучасній Україні. В В. Л. Арбеніна, Л. Г. Сокурянська (Ред.), *Українське студентство у пошуках ідентичності* (с. 375–386). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Сорока, Ю. (2013). Культурні механізми влади: поняття та види. *Вісник Одеського національного університету. Серія “Соціологія і політичні науки”*, 18 (3), 130–137.

Сорока, Ю. (2015). Номінації колективних ідентичностей в блогосфері актуальних подій. В Н. Костенко (Ред.), *Мінливості культури: соціологічні проєкції* (с. 371–419). Київ: Інститут соціології НАН України.

Сорока, Ю. (2017). Натуралізація за Дж. Батлер в перспективі концепції культурних механізмів влади. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2 (33), 14–27.

Сорокин, П. (1992). Родовая структура социокультурных явлений. В П. Сорокин, *Человек. Цивилизация. Общество* (с. 190–220). Москва: Политиздат.

Стуканов, С. (2015). Стигматизація Донбасу ллє воду на млин політики Путіна. Отримано з https://galinfo.com.ua/articles/mif_pro_daunbas_ta_separiv_llie_vodu_na_mlyn_polityku_putina_210691.html.

Фуко, М. (1996). Порядок дискурса. В М. Фуко, *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет* (с. 47–96). Москва: Касталь.

Черних, О. (2014). Мова ворожнечі. Мова ненависті. В Н. А. Сейко, Н. П. Павлик (Ред.), *Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект* (с. 178–182). Житомир: Волинь.

Шелюх, О. (2011). “Екологія мови” в контексті проблеми формування особистості. *Збірник статей V Всеукраїнської наукової конференції “Гуманітарні аспекти формування особистості”*, Львів, 28 квітня 2011 р. (с. 311–317). Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності.

Chen, E. M. (1989–1990). Preface to Jens B. Koepke’s “The University of California Hate Speech Policy: A Good Heart in Ill-Fitting Garb”. *Hastings Communications and Entertainment Law Journal*, 12, 593–599.

Downs, A. D. (1985). Skokie Revisited: Hate Group Speech and the First Amendment. *Notre Dame Law Review*, 60 (4), 629–685.

European Court of Human Rights (2018). Factsheet – Hate Speech. Retrieved from http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf.

Hern, A. (2016). Facebook, YouTube, Twitter and Microsoft Sign EU Hate Speech Code. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/technology/2016/may/31/facebook-youtube-twitter-microsoft-eu-hate-speech-code>.

Lange, Ya., (Ed.). (2009). *Living Together: A Handbook on Council of Europe Standards on Media’s Contribution to Social Cohesion, Intercultural Dialogue, Understanding, Tole-*

rance and Democratic Participation. Strasbourg: The Council of Europe, Directorate General of Human Rights and Legal Affairs.

Massaro, T. M. (1991). Equality and Freedom of Expression: The Hate Speech Dilemma, *William & Mary Law Review*, 32, 211–265.

Smolla, R. A. (1991). Introduction: Exercises in the Regulation of Hate Speech. *William & Mary Law Review*, 32, 207–210.

Smolla, R. A. (1992). *Free Speech in an Open Society*. New York: Alfred A. Knopf.

Soroka, Iu. (2016). Denaturalisation of Collective Identities Within Pro-Euromaidan Discourse (on Field of Facebook Representation). *Władza sądzienia*, 8, 43–56.

Walker, S. (1994). *Hate Speech. The History of American Controversy*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Weber, A. (2009). *Manual on Hate Speech*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Матеріал отримано 12.07.2018

References

Andriiko, V. I. (Ed.). (2008). *Right-Wing Extremism and Tolerance: Ukrainian and German Experience*. [In Ukrainian]. Friedrich-Ebert-Stiftung Ukraine & Belarus. Kyiv: Zapovit. [= Андрійко 2008]

Barthes, R. (1994). Myth as a Semiological System. [In Russian]. In R. Barthes, *Selected Writings: Semiotics. Poetics* (pp. 74–98). Moscow: Progress-Universe. [= Барт 1994]

Bezruk, T. (2013). Racism and “Hate Speech” as a Political Phenomenon in Ukraine. [In Ukrainian]. *Proceedings of Taurida National V. I. Vernadsky University. Philosophy, Cultural Studies, Political Science, Sociology*, 24 (65), 3, 322–332. [= Безрук 2013]

Bourdieu, P. (1994). Social Space and Symbolic Power. [In Russian]. In P. Bourdieu, *Choses dites* (pp. 181–208). Moscow: Socio-Logos. [= Бурдьє 1994]

Chen, E. M. (1989–1990). Preface to Jens B. Koepke’s “The University of California Hate Speech Policy: A Good Heart in Ill-Fitting Garb”. *Hastings Communications and Entertainment Law Journal*, 12, 593–599.

Chernykh, O. (2014). The Language of Hate. The Language of Hatred. [In Ukrainian]. In N. A. Seiko, N. P. Pavlyk (Eds.), *Encyclopedia of Human Rights: The Socio-Pedagogical Aspect* (pp. 178–182). Zhytomir: Volyn'. [= Черних 2014]

Denisova, A. (2002). Hate Speech in Russian Mass Media: The Gender Dimension. [In Russian]. *Woman Plus ... Socio-Educative Journal*, 4. Retrieved from <http://www.owl.ru/win/womplus/2002/denisova2.htm>. [= Денисова 2002]

Dibrivna, E. (2017). “Hate Speech” as a Label and Censorship. The European Context. [In Ukrainian]. *Ukrayinska Pravda (Ukrainian Truth)*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/09/22/7155975>. [= Дібрівна 2017]

Downs, A. D. (1985). Skokie Revisited: Hate Group Speech and the First Amendment. *Notre Dame Law Review*, 60 (4), 629–685.

Dzialoshinskii, I. M. (2007). The Representation of Enemy in Russian Mass Media: Social, Cultural, and Professional Factors. [In Russian]. In I. M. Dzialoshinskii, M. I. Dzialoshinskaia, *Russian Mass Media: How to Construct the Image of Enemy. Collected Articles* (pp. 66–88). Moscow: The Moscow Bureau for Human Rights; “Academia”. [= Дзялошинский 2007]

European Court of Human Rights (2018). Factsheet – Hate Speech. Retrieved from http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf.

Foucault, M. (1996). L’Ordre du Discours. [In Russian]. In M. Foucault, *The Will to Truth: On the Far Side of Knowledge, Power and Sexuality. Collected Works* (pp. 47–96). Moscow: Qastal Press. [= Фуко 1996]

Gladilin, A. (2012). "Hate Speech" as Communication. [In Russian]. *Contemporary Studies in Social Issues (Online Academic Journal)*, 11 (19). Retrieved from <http://siberia-expert.com/publ/satti/stati/4-1-0-345>. [= Гладилін 2012]

Grechikhin, M. (2008). *Russian Mass Media Discourse Today: The Language of Intolerance. The Analysis of Russian News Articles* (Philology PhD Thesis). [In Russian]. Belgorod: Publicly Funded Tertiary Education Institution "Belgorod State University". Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/sovremennyi-russkii-mediadiskurs-yazyk-intolerantnosti-na-materiale-yazyka-rossiiskikh-smi>. [= Гречихин 2008]

Grishchenko, A., Nikolina, N. (2006). Derogatory Ethnonyms as Indicators of Hate Speech. [In Russian]. In I. T. Vepreva, N. A. Kupina, O. A. Mikhailova (Eds.), *The Language of Hatred and the Language of Consensus in Today's Sociocultural Context* (pp. 175–187). Yekaterinburg: Ural University Press. [= Грищенко 2006]

Gudkov, L. (2004). *Negative Identity. Collected Articles (1997–2002)*. [In Russian]. Moscow: Novoie literaturnoe obozrenie. [= Гудков 2004]

Gudkov, L. (2005). The Ideologeme of "Enemy": "Enemies" as a Mass Syndrome and a Mechanism for Sociocultural Integration. [In Russian]. In L. Gudkov, N. Konradova (Eds.), *The Image of Enemy* (pp. 7–79). Moscow: Ob'yedinennoie humanitarnoe izdatel'stvo. [= Гудков 2005]

Hern, A. (2016). Facebook, YouTube, Twitter and Microsoft Sign EU Hate Speech Code. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/technology/2016/may/31/facebook-youtube-twitter-microsoft-eu-hate-speech-code>.

Hordiienko, T. (2016). Internally Displaced Persons in the Mass Media: Less Stigma, but Less Attention as Well. [In Ukrainian]. *Media Sapiens*. Retrieved from http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/zmi_pro_pereselentsiv_stigmatizatsii_pomenshalo_ale_y_uvagi_tezh. [= Гордієнко 2016]

IDPs in L'viv: What Are They Silent About? (2015). [In Ukrainian]. *Your City*. Retrieved from http://tvomisto.tv/news/pro_shcho_movchat_pereselentsi_u_lvovi_73989.html. [= Про що мовчать 2015]

Korobkova, O. (2009). Markers of Hate Speech in Names Referring to Particular Ethnic Groups: The Sociolinguistic Aspect. [In Russian]. *Bulletin of A. I. Herzen State Pedagogical University of Russia*, 111, 200–205. [= Коробкова 2009]

Kozhevnikova, G. (2006). Hate Speech: Categorisation of Journalistic Errors. [In Russian]. In M. Mel'nikov, M. Grirorian (Eds.), *Applied Conflictology for Journalists* (pp. 95–105). Moscow: Human Rights Publishers. [= Кожевникова 2006]

Kroz, M., Ratinova, N. (2005). Expert Evaluation of Materials Aimed at Inciting Hatred and Hostility. [In Russian]. In A. Verkhovskii (Ed.), *The Cost of Hate. Nationalism in Russia and How to Counter Race-Based Hate Crimes* (pp. 75–92). Moscow: "Sova" (Owl) Centre. [= Кроз 2005]

Lange, Ya., (Ed.), (2009). *Living Together: A Handbook on Council of Europe Standards on Media's Contribution to Social Cohesion, Intercultural Dialogue, Understanding, Tolerance and Democratic Participation*. Strasbourg: The Council of Europe, Directorate General of Human Rights and Legal Affairs.

Likhachov, V. (2016). On Both Sides of the Front Line. [In Ukrainian]. *Krytyka: Reviews, Essays, Criticism*, 5/6, 31–36. [= Ліхачов 2016]

Martynenko, O. A., (Ed.), (2017). Freedom of Speech in the Context of an Armed Conflict and Information Warfare. The Results of Study Conducted by Ukrainian Helsinki Human Rights Union and "Detector Media". [In Ukrainian]. Retrieved from https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/Web_Svoboda_Slova_A5_Ukr3.pdf. [= Мартиненко 2017]

Massaro, T. M. (1991). Equality and Freedom of Expression: The Hate Speech Dilemma, *William & Mary Law Review*, 32, 211–265.

Nahorniak, T. (2016). Sociopolitical Factors and Consequences of Migration Processes in Ukraine During 2014–2016. [In Ukrainian]. *Political Life*, 3, 32–45. [= Нагорняк 2016]

Naumets', I. (2018). "Take It From Me, Most IDPs Are Very Thankful That You Don't Set Off Fireworks Any Longer". [In Ukrainian]. Retrieved from https://lb.ua/society/2018/02/10/389696_povirte_bilshist_pereselentsiv.html. [= Найдмець 2018]

Plokhotniuk, N. (2014). Does Hate Speech Breed Crime or Is It, Still, an Expression of One's Own Thoughts? [In Ukrainian]. *Network of Human Rights Movement*. Retrieved from <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorennya-p-d-runtya-dlya-zlochynu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>. [= Плохотнюк 2014]

Pochepstov, H. (2016). *Modern-Day Information Warfare*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla University Press. [= Почепцов 2016]

Pribytkova, N. O. (2017). What Cultural and Psychological Factors Are Conducive to Racism and Xenophobia? [In Ukrainian]. *Proceedings of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 3 (78), 80–88. [= Прибиткова 2017]

Sevort'yan, A. R., Sharogradskaya, A. A. (2005). *Portrayal of Ethnic Diversity. A Textbook for Journalism Students*. [In Russian]. Moscow: Centre for the Development of Democracy and Human Rights. [= Севортьян 2005]

Sheliukh, O. (2011). "The Ecology of Language" in the Context of Personality Development. [In Ukrainian]. *Proceedings of the 5th Conference "The Humanitarian Aspects of Personality Development"*, L'viv, 28 April 2011 (pp. 311–317). L'viv: L'viv State University of Life Safety. [= Шелюх 2011]

Simmel, G. (1994). Man as an Enemy. [In Russian]. *Sociological Journal*, 2, 114–119. [= Зиммель 1994]

Smolla, R. A. (1991). Introduction: Exercises in the Regulation of Hate Speech. *William & Mary Law Review*, 32, 207–210.

Smolla, R. A. (1992). *Free Speech in an Open Society*. New York: Alfred A. Knopf.

Soroka, Iu. (2011). The Enemy as a Category of Social Perception. [In Ukrainian]. *L'viv University Proceedings. Sociology*, 5, 148–153. [= Сорока 2011]

Soroka, Iu. (2012a). The Enemy as a Mode of Social Perception. [In Ukrainian]. In Iu. Soroka, *Strangers, Our Own, and All Sorts: The Perception of the Other from a Sociocultural Perspective* (pp. 212–221). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv University Press. [= Сорока 2012a]

Soroka, Iu. (2012b). Students' Views on How Hostile Is Ukrainian Society Today. [In Ukrainian]. In V. L. Arbienina, L. H. Sokurians'ka (Eds.), *Ukrainian Students: In Search of Identity* (pp. 375–386). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv University Press. [= Сорока 2012b]

Soroka, Iu. (2013). Cultural Mechanisms of Power: The Concept and Types. [In Ukrainian]. *Odesa National University Proceedings. Sociology and Political Science*, 18 (3), 130–137. [= Сорока 2013]

Soroka, Iu. (2015). Collective Identities and Their Names in News-Oriented Blogs. [In Ukrainian]. In N. Kostenko (Eds.), *Variability of Culture: Sociological Projections* (pp. 371–419). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Сорока 2015]

Soroka, Iu. (2016). Denaturalisation of Collective Identities Within Pro-Euromaidan Discourse (on Field of Facebook Representation). *Władza sądzienia*, 8, 43–56.

Soroka, Iu. (2017). The Butlerian Naturalisation in Light of the Concept of the Cultural Mechanisms of Power. [In Ukrainian]. *Current Issues in Sociology, Psychology and Pedagogy*, 2 (33), 14–27. [= Сорока 2017]

Sorokin, P. (1992). Generic Structure of Sociocultural Phenomena. [In Russian]. In P. Sorokin, *Human Being. Civilisation. Society* (pp. 190–220). Moscow: Politizdat. [= Сорокин 1992]

Stukanov, S. (2015). Stigmatising Donbas Will Bring Grist to the Mill of Putin's Politics. [In Ukrainian]. Retrieved from https://galinfo.com.ua/articles/mif_pro_daunbas_ta_separiv_lie_vodu_na_mlyn_polityky_putina_210691.html. [= Стуканов 2015]

Verkhovskii, A., (Ed.), (2002). *My Tongue Is... The Problem of Ethnic and Religious Intolerance in Russian Mass Media*. [In Russian]. Moscow: Panorama Centre Press. [= Верховский 2002]

Walker, S. (1994). *Hate Speech. The History of American Controversy*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Weber, A. (2009). *Manual on Hate Speech*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Yevstaf'yeva, A. V. (2009). *Linguistic and Extra-Linguistic Factors Contributing to Hate Speech in the Mass Media* (Philology PhD Thesis). [In Russian]. Togliatti: Togliatti State University. Retrieved from <http://www.dslib.net/russkij-jazyk/jazyk-vrazhdy-v-sredstvah-massovoj-informacii-lingvisticheskie-i.html>. [= Евстафьева 2009]

Zakirova, S. (2016). IDPs in Host Communities: "Go Back Home Not Stay". [In Ukrainian]. Retrieved from http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikh-gromadakh&catid=8&Itemid=350. [= Закірова 2016]

Zhmurko, O. (2017). "Hate Speech Is a Tool for Manipulation Intended to Split Society". [In Russian]. *Legal Space*. Retrieved from <http://legalspace.org/ru/napravleniya/usilenie-romskikh-obshchin/item/8509-olga-zhmurko-yazyk-vrazhdy-eto-instrument-manipulyatsij-s-tselyu-raskola-obshchestva>. [= Жмурко 2017]

Received 07.2018